

De meningen zijn, in vrijwel elk opzicht, kortom nogal verdeeld over aard en betekenis van deze man — en zijn dat tot op de dag van vandaag gebleven. Alleen zijn studie *Einfache Formen* uit 1930, handelend over legende, sage, mythe, raadsel, spreuk, casus, memorabile, sprookje en grap, ondervindt de laatste jaren, ook internationaal, aandacht in de literatuurwetenschap.

Met bewonderenswaardige toewijding heeft het jongmens, die in 1947 op zoek ging, een halve eeuw later een monumentale collectie brieven en documenten bijeengebracht, aangevuld met een vloed aan gegevens over leven en werk van André Jolles. De briefwisseling tussen Jolles en Huizinga was natuurlijk reeds bekend uit de driedelige *Briefwisseling van Huizinga*, die tussen 1989-1991 werd uitgegeven door Léon Hansen, Wessel Krul en Anton van der Lern. Deze uitgave drukt deze brieven niet opnieuw af, zij het dat Thys er regelmatig en zorgvuldig naar verwijst, met hier en daar een kleine aanvulling. Van meer belang is dat hier de ontwikkeling te volgen valt van een uiterst verwend knaapje (wiens moeder grotendeels de oprichting van *De Nieuwe Gids* heeft gefinancierd) naar een intellectueel, die een vorm van eruditie vertoonde die waarschijnlijk vrijwel is uitgestorven: als er sprake is van een canon van de West-Europese cultuur, dan beheerste Jolles deze. Tegelijkertijd wordt de man er met deze uitgave niet begrijpelijker, laat staan innemender op. Dat is voor een goed deel het gevolg van het feit, dat de kern van de collectie brieven gevormd wordt door 477 brieven aan zijn dochter Jeltje (geschreven tussen 1911 en 1938). In deze brieven ontwikkelde zich een regelrechte tragedie: deze lievelingsdochter (uit zijn eerste huwelijk) was in 1926 getrouwd met Hans Hellmuth Goldschmidt, waarna 'het joodse probleem' in 1933 een verwijdering en tenslotte een formele breuk met haar vader zou betekenen. De breuk met Huizinga is min of meer vergelijkbaar, maar deze treft nog harder. Vooral in deze brieven aan zijn dochter leert men Jolles kennen als buitengewoon verfijnde estheet, maar tegelijkertijd als een uiterst onaangenaam mens. Opname van deze brieven uit het bezit van Jeltje Goldschmidt was gebonden aan de voorwaarde dat slechts datgene zou worden opgenomen wat bijdroeg aan een 'betere kennis van de persoonlijkheid van haar vader als geleerde in zijn tijd.' Juist waar deze uitgave zo uitpuutend is, valt het enigszins te betreuren dat hij in dat opzicht niet geheel volledig is, aangezien juist hier 'systematisch grotere weglatingen' (17) zijn toegepast, zonder dat enig inzicht werd gegeven in de aard van de reducties. Maar dat is de enige vlek op deze uitgave, de vrucht van een halve eeuw zoeken naar Jolles en daarin volharden, ook al lijkt Jolles vooral over dat merkwaardige vermogen te beschikken zich in laatste instantie aan het begrip te onttrekken. Jan Veth, die hem goed heeft gekend, schreef hem in 1908 al openhartig dat hij wellicht een man was 'die zonder houvast van consequentie of trouw, ten koste van wie of wat ook' deed wat hem inviel: 'André, laten we elkaar maar uit den weg blijven en trachten toch zoo goed mogelijk over elkaar te denken.'

Piet de Rooy

A. Kluvel, *Reis door de hel door onschuldigen. De expressieve politiek van de Nederlandse anti-vivisectionisten 1890-1940* (Dissertatie Maastricht 1999, Geschiedenis en gezondheid; Amsterdam: Amsterdam university press, 2000, 278 blz., €22,46, ISBN 90 5356 405 5).

Amanda Kluvel wil in dit boek, dat zij in 1999 als dissertatie aan de Universiteit Maastricht verdedigde, aantonen dat de ooit door Jan Romein smalend als 'kleine geloven' aangeduide humanistisch-idealistische bewegingen van rond de vorige eeuwwisseling wel degelijk serieus moeten worden genomen. Spiritisten, vegetariërs of strijders tegen dierproeven ('anti-vivi-

sectionisten') dienen op hun eigen merites te worden beoordeeld. Dat ze weinig of geen tastbaar resultaat bereikten, doet er volgens haar eigenlijk niet toe. Aanhangers van zulke bewegingen dachten niet, zoals veel latere historici, vanuit een 'winnaars- en verliezers'-perspectief. Ze wilden geen macht verwerven, maar een bepaalde morele levenshouding uitdragen. Ze bedreven geen 'instrumentele' maar 'expressieve' politiek, waarin bepaalde opvattingen over religiositeit, moderniteit, wetenschap, mannelijkheid en vrouwelijkheid tot uitdrukking kwamen. Deze politieke stijl zou overigens niet tot de kring van de humanistische idealisten zelf beperkt zijn gebleven. De casus die Kluveld heeft onderzocht, is de vroege geschiedenis van de anti-vivisectionisten, die zich in 1890 voor het eerst in een aparte vereniging organiseerden. Zij heeft nagegaan hoe deze hervormers in de periode tot 1940 in woord en geschrift hun ideeën verspreidden en hoe daarop door hun tegenstanders werd gereageerd. Anti-vivisectie-romans, Kamerstukken, pamfletten en brochures van voor- en tegenstanders en de talloze publicaties van de christen-anarchist, pacifist, anti-vivisectionist en ex-waterstaatsingenieur Felix Ort vormden daarbij haar belangrijkste bronnen. Het resultaat van haar onderzoek heeft ze geordend in acht hoofdstukken, waarvan de meeste gecomponeerd zijn rond een bepaald thema dat in de buitenlandse (met name Engelse) historiografie over anti-vivisectionisme het onderwerp van discussie is geweest, zoals religiositeit, opvattingen over wetenschap of noties over vrouwelijkheid en mannelijkheid. Alleen het laatste hoofdstuk, waarin lijnen van 1890 tot 1940 worden getrokken, heeft een meer dynamisch karakter.

Zelf beschrijft Kluveld haar boek als 'een reis in een onbekend gebied'. Voor de lezer lijkt het toch vooral een zoektocht naar een consistent, zorgvuldig onderbouwd betoog, waarbij de schrijver meer struikelt dan opstaat. Om te beginnen geeft Kluveld andermans argumentatie namelijk niet altijd correct weer. Zo dicht zij de auteur van deze recensie de opvattingen toe dat het anti-vivisectionisme 'louter' één van de vele vertakkingen of specialisaties van de dierenbeschermingsbeweging was (36), dat godsdienstige argumenten zowel voor de dierenbeschermers als voor de anti-vivisectionisten 'nauwelijks van belang' waren (108) en dat het Nederlandse anti-vivisectionisme geen 'sterk religieuze component' zou hebben (139), welke opvattingen zij vervolgens tracht te weerleggen; hoofdstuk 5 is zelfs volledig rond deze kritiek gecomponeerd. Waar mevrouw Kluveld dit allemaal vandaan haalt, blijft echter onduidelijk want ze geeft bij geen van deze beweringen een bronverwijzing. Dat zou ook moeilijk kunnen, want de genoemde opvattingen zijn nergens in mijn werk terug te vinden. Wat ik in mijn publicaties over de geschiedenis van de dierenbescherming wél heb laten zien is, dat anti-vivisectionisten pas na een mislukte poging om de dierenbeschermingsbeweging als geheel in radicaal anti-vivisectionistische richting te sturen het besluit namen om een eigen organisatie op te richten, dat leidende anti-vivisectionisten zoals Marie Jungius, Suze Groshans en S. B. Criellaert ook lid waren (en bleven) van de Dierenbescherming en dat dierenbeschermers aan het eind van de negentiende eeuw weliswaar religieuze argumenten gebruikten maar dat ze hun zaak ook konden verdedigen zonder een beroep te doen op enige godsdienstige rechtvaardigingsgrond. Er werden vele andere argumenten in de strijd geworpen dan alleen religieuze. Dat was vergeleken met de vroegmoderne tijd iets fundamenteel nieuws. Dierenbescherming was 'geene zaak ... tot eene bijzondere godsdienst behoorende maar waar alle menschen samen kunnen gaan', schreef de wegbereider van het anti-vivisectionisme (en secretaris van de Dierenbescherming) luitenant H. L. V. E. Salomon in 1882. Dat andere leidende vivisectionisten rond 1900 (en wel voornamelijk Felix Ort) een religieus idioom hanteerden, doet geen tittel of jota aan mijn conclusies af. Religiositeit was in ieder geval, anders dan Kluveld zegt (37), niet iets wat anti-vivisectionisme van dierenbescherming onderscheidde.

Wat Kluveld aan eigen 'vernieuwende' inzichten presenteert, blijkt bij nader inzien weinig nieuw of niet consistent. De nauwe relatie tussen feminisme en dierenbescherming in Nederland

(en in het bijzonder de rol van leidsvrouwen als Jungius, Groshans en Cécile Goekoop-de Jong van Beek en Donk daarin), die Kluveld in hoofdstuk 3 voor het anti-vivisectionisme verder uitwerkt, werd al jaren geleden door mij aangetoond, zonder dat de auteur dit vermeldt. Kluvels conclusie dat de benaming 'beschavingsoffensief' in het geval van de anti-vivisectiebeweging niet goed bruikbaar is, omdat ze 'te veel aspecten van (hun) expressieve politiek' zou verhullen (221), wordt elders door haar zelf tegengesproken: daar worden anti-vivisectionisten wel degelijk als dragers van een beschavingsoffensief getypeerd (195). In haar ijver om anti-vivisectionisten scherp af te grenzen van dierenbeschermers heeft ze geen oog voor het feit dat de Dierenbescherming al van het begin (1864) af zowel de 'expressieve' als 'instrumentele' stijl hanteerden: ze streefden zowel naar het 'opwekken ten goede van de wegeezinden' als 'het bedwingen van het kwaad bij den onwilligen.' Aan de andere kant is Kluveld er zozeer op gebrand aan te tonen dat de 'expressieve stijl' niet tot de anti-vivisectionisten was beperkt maar ook in kringen van hun tegenstanders was terug te vinden (en in de Nederlandse politiek rond 1900 als geheel mogelijk dus een veel grotere rol speelde dan tot nu toe werd gedacht), dat ze in haar conclusie negeert hoe sterk de anti-vivisectionisten zelf resultaat-gericht dachten.

Hoe Kluveld er ook op hamert dat de anti-vivisectionisten niet zozeer erop uit waren om een concreet politiek resultaat te bereiken alswel om door het vivisectie-vraagstuk onder de publieke aandacht te brengen een morele en religieuze levenshouding tot uitdrukking te brengen, uiteindelijk moet ze toch toegeven (198-199) dat na de Eerste Wereldoorlog waarschijnlijk veel leden van de beweging afhaakten vanwege het 'uitblijven van een wettelijke regeling'. Ook de voorzitter van de bond zelf, Suze Groshans, klaagde toen over het gebrek aan 'direct waarneembaar resultaat'. Menig anti-vivisectionist dacht zelf blijkbaar toch in het winnaars- en verliezersperspectief. Maar in de conclusie van haar boek (221-222) keert deze opmerkelijke bevinding niet terug.

De enige zuivere representant van de 'expressieve stijl' van de anti-vivisectionisten lijkt Felix Ortt te zijn geweest, die geen heil zag in een wettelijk verbod op dierproeven en zijn strijd tegen de vivisectie presenteerde als de navolging van Christus. Maar zelfs deze kroongetuige was niet recht in de leer. Anders dan Kluveld betoogt (201), keerde Ortt zich aan het einde van de Eerste Wereldoorlog niet tegen een toenadering van anti-vivisectionisten en dierenbeschermers, die zowel een instrumentele als expressieve politiek voorstonden. Integendeel, hij was aan het begin van de jaren twintig bestuurslid van de afdeling Gooi- en Eemland van de Dierenbescherming, hij zat (met Groshans) in het hoofdbestuur van de vereniging en hij zat (alweer met Groshans) ook in het bestuur van de Criellaert Stichting, die sinds 1917 de propaganda van de beweging financierde. Ortt deed in werkelijkheid meer water in de wijn dan hij misschien in geschrifte pretendeerde.

Als beschrijving van de denkwereld van de pro- en anti-vivisectionisten rond de vorige eeuwwisseling — en in het bijzonder die van Felix Ortt — heeft het boek van mevrouw Kluveld overigens wel degelijk zijn waarde.

C. A. Davids

J. E. Korteweg, *Hollands Glorie? De Nederlandse zeesleepvaart als nationaal symbool* (Amsterdam: De Bataafsche leeuw, 2000, 296 blz., €1,53, ISBN 90 6707 523 X).

Sinds *Slepende rijk. Het ontstaan der Nederlandse zeesleepvaart 1813-1870* van J. H. Bolland in 1968 is er vanuit wetenschappelijke (maritiem-historische) kring weinig aandacht meer besteed aan de Nederlandse zeesleepvaart. Dat is jammer, omdat de Nederlandse sleepvaart en